

УДК 378.14:81–115

Христина ЛІСКОВАЦЬКА,
кандидат педагогічних наук, доцент,
Комунальний заклад “Харківська гуманітарно-педагогічна академія”
Харківської обласної ради, м. Харків

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДІАЛЕКТНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ ТА ФРАЗЕОГРАФІЇ

У статті розглядаються етапи становлення й розвитку діалектної фразеології та фразеографії, аналізуються погляди зарубіжних і вітчизняних лінгвістів на особливості укладання спеціальних словників, досліджуються принципи побудови словникових статей у найвідоміших працях сучасних мовознавців, зокрема: Д. Ужченка і В. Ужченка, В. Чабаненка та Г. Доброльожі, висвітлюються проблеми поліських, центрально-слобожанських, східнословбідських і степових говорів і говірок української мови.

Ключові слова: діалектна фразеологія, фразеографія, словникова стаття, лінгвістика, ареальна фраземіка, семантика, говір, говірка.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Історія української діалектної фразеографії, започаткована в роботах М. Номиса (“Українські приказки, прислів’я і таке інше”, 1864), І. Манжури (“Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях И. И. Манжурую”, 1890), І. Франка (“Галицько-руські народні приповідки”, 1901–1910), Б. Грінченка (“Словарь української мови”, 1907–1909), отримала новий поштовх у другій половині ХХ століття, коли необхідність створення словників української діалектної фразеології, обґрунтована Б. Ларінім, утілилася в цінні теоретичні (Н. Ба-

© Лісковацька Х.

бич, С. Бевзенка, М. Демського, В. Білоноженко) й практичні розробки О. Юрченка, Л. Ройзензона, С. Ройзензона, А. Івченка (говірки Харківщини), П. Грищенка, П. Лисенка (Полісся), Н. Бабич (буковинські говірки), М. Доленка (Поділля), В. Лавер (карпатські говори), Н. Вархол (лемківські говірки), М. Онишкевича (бойківські говірки). Кінець ХХ – початок ХХІ століття стає ще більш продуктивним: з’являються дослідження М. Бігусяка, Н. Коваленко, І. Мілевої, Р. Міняйла, М. Олійник, Ю. Прадіда, Н. Романюк, Л. Самойлович, Г. Ступінської, В. Ужченка, М. Якими та ін.; особливо цінними стали словники або матеріали до словників Г. Аркушина, Г. Доброльожі (Полісся), Т. Грици (степові говірки), В. Чабаненка (Нижня Наддніпрянина), Н. Коваленко (Поділля) й ін. Проте ще далеко не всі зони були охоплені увагою фразеографів, а ті, що описані, вимагають подальшого поглиблення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Сучасний період розвитку мовознавства характеризується посиленою увагою до проблем фразеології та фразеографії окремих діалектних масивів, у тому числі говорів і говірок української мови: буковинських (Н. Бабич), східноподільських (М. Доленко), західноподільських (Н. Коваленко), бойківських (М. Демський), лемківських (Г. Ступінська), лемківських в оточенні словацьких (Н. Вархол, А. Івченко), гуцульських (М. Олійник), карпатських (В. Лавер), верхньонаддністрянських (Н. Романюк), поліських (Г. Доброльожа), центральнослобожанських (А. Сагаровський), східнослобожанських і степових (В. Ужченко, Д. Ужченко, Р. Міняйло, І. Мілева, І. Магрицька, Л. Мельник, Т. Д’якова), запорізьких (Т. Грица).

Мета статті – окреслити основні напрями розвитку діалектної фразеології та фразеографії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок формування фразеології пов’язують з ім’ям швейцарського вченого Шарля де Баллі, думки якого викладені в книгах “Нарис стилістики” (1905) і “Французька стилістика” (1909). У 40-х роках ХХ ст., базуючись на теорії Ш. Баллі, свою концепцію розробив В. Виноградов. Послідовники до-

сліджень В. Виноградова утворюють виноградівську школу (1946 – середина 60-х років ХХ ст.).

Разом із появою перших словників починається процес становлення науки про теоретичні та практичні принципи укладання фразеологічних словників. Словниковий опис фразеологічних одиниць має давню традицію і відомий ще з XVII століття. XVII–XVIII століття – це був період зародження української фразеографії. А в збірках другої половини XIX – поч. ХХ ст. здійснено перші спроби дослідження теоретичних проблем фразеографії і закладено основи для подальшого її вивчення.

Особливе місце у вивченні місцевих виразів відводиться статті Б. Ларіна “Про народну фразеологію” (1959). Під терміном “народна фразеологія” учений розуміє ту частину багатющої фразеології національної мови, яка і створюється, і живе в мові народних мас. Автор коментує семантику, внутрішню форму й компонентний склад багатьох фразеологічних одиниць.

Розмежування народної і книжної фразеології окреслив Б. Ларін. З погляду масштабно-функціональної уживаності він виділив дві групи: загальнонародні й обласні (діалектні). І указав на необхідність визначити серед них ще підгрупи професійної фразеології.

Проте й через 15 років український мовознавець, професор С. Бевзенко зазначав, що діалектна українська фразеологія ще й досі залишається майже поза увагою українських діалектологів. Називаючи численні фразеологічні одиниці різних ареалів, автор зазначає, що фразеологізми звичайно виникають на ґрунті питомого лексичного матеріалу (літературного чи діалектного), проте можуть запозичуватись з інших джерел, найчастіше із суміжних діалектів. С. Бевзенко закликає (ще раніше за Б. Ларіна) створювати спеціальні регіональні фразеологічні словники. Цей заклик почав здійснюватися в 90-х роках.

У кожному говорі (ареалі) функціонують регіональні фразеологічні одиниці, які відсутні в загальномовних словниках. Вони фіксувалися, документувалися й частково розглядалися ще у XIX – на поч. ХХ ст. в етнографічних працях О. Потебні, К. Зіновієва, М. Номиса,

Б. Грінченка, П. Чубинського, М. Сумцова, І. Франка й інших, проте найчастіше подавалися разом з лексикою або пареміями. Останнім часом ареальні фразеологічні одиниці різних говіркових зон використовували в історико-етимологічних, етнолінгвістичних та ономасіологічних працях А. Івченко, В. Коваль, В. Мокієнко, Ю. Прадід, В. Ужченко, Н. Хобзей.

Вивченню фраземіки Слобожанщини присвячене дослідження О. Плетневої. Авторка виділяє два синонімічні ряди таких висловів:

- 1) “дуже багато (про предмети, істоти, гроші, речовину)”: чого кури не клюють, чого як цвіту в городі, чого хоч греблю гати тощо;
- 2) “дуже багато (про роботу, справи)”: непочатий край, кінця-краю не видно, до самої суботи і под.

Підсумовуючи результати дослідження, О. Плетнева зазначає, що в основі фразеологізмів даної варіантно-синонімічної групи лежать образи різного рівня складності, на що впливає різний ступінь гіперболізації фразеологічних одиниць першого ряду синонімів та різний ступінь метафоричності стійких виразів другого синонімічного ряду [1].

Заслужують на увагу праці мовознавців Харківського університету Т. Губаревої та В. Калашника, в яких розглядається семантична трансформація кольороназв як формантів фразеологічного значення. Дослідники дають загальну характеристику сталих виразів із компонентами, які належать до загальномовної та діалектної фразеології.

Також свій внесок зробив мовознавець Сагаровський А. А., об'єктом дослідження якого стала Центральна Слобожанщина, що, на його думку, фразеологічно “репрезентована набагато слабше”, ніж Східна Слобожанщина, яка досить повно представлена завдяки праці В. Ужченка й Д. Ужченка. У праці “Із фразеології центральнослобожанських говірок” він ставить собі за мету продемонструвати багатство й оригінальність фраземіки Центральної Слобожанщини на прикладі уривку з можливого словника фразеологізмів, а також визначити перспективи створення такої фразеографічної праці із залученням ширшого фактичного матеріалу [2].

Новим етапом вивчення діалектної фразеології (90-ті роки ХХ – поч. ХХІ ст. став їх монографічний опис, здійснений у дисертаційних дослідженнях мовознавців Т. Грици, Р. Міняйла, Г. Доброльожі, А. Ступінської, Н. Коваленко, Н. Романюк, М. Олійник [3]. Так, фразеологія східнослобожанських і східностепових говірок стала об'єктом дослідження Р. Міняйла. Серед фразеологічних одиниць він називає:

- а) порівняльні фразеологізми (як лом проковтнути);
- б) каламбурні вислови (віють вітри з-під макітри);
- в) фразеологізми, що постали на основі метафоризації й метонімізації (ноги на вуха повісити) [4:18].

Разом із появою перших словників, у яких фіксується фразеологічний матеріал, починається процес становлення науки про теоретичні та практичні принципи укладання фразеологічних словників.

Так, наприклад, професор, доктор філологічних наук, дослідник східнослобожанських говорів Д. Ужченко зазначає, що проблеми діалектної фразеографічної практики ще не розв'язані, і це пов'язано “з відсутністю системного підходу до принципів упорядкування словників, об'єкта опису, обсягу відтворення семантики та ін.” [5]. І пропонує свій варіант упорядкування фразеологічного словника під назвою “Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу” (2002) В. Ужченка та Д. Ужченка. Він постав як виправлене й розширене видання попередніх фразеографічних зібрань: “Матеріалів до фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу” (1993), “Фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу” (1997) і “Фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу” (2000) В. Ужченка та Д. Ужченка. Видання 2002 р. охоплює вирази, пов'язані з традиційним побутом, різними видами господарської діяльності, звичаями, віруваннями, обрядами, науково-технічним прогресом, живим мовленням сіл, селищ і великих промислових міст і усього налічує 4 727 реєстрових одиниць [6].

До реєстру словника входять вирази:

- 1) які не фіксуються лексико-фразеографічними працями літературної мови: змінити ковбасу на сало “здійснити невігідний обмін”, кільце в ніздрі задівати (кому) “утихомирювати кого”;

2) відрізняються від фіксованих у нормативних працях семантичною структурою чи формальними ознаками, як-от: вирази з діалектними словами (земляний покликав (кого) “хто-небудь помер”, земляний – “добрий або злий дух, що живе в землі”); вирази, які компонентним складом відрізняються від нормативних (який комар укусив (кого) “про того, хто розсердився невідомо чого”, пор. літ. яка муха вкусила (кого); білої кобили сон “нісенітниця”, пор. літ. сон рябої кобили); вирази з іншою порівняно з літературною мовою семантикою або з іншим обсягом семантики (бикам хвості крутити “відповідь на запитання “куди йдеш?”, коли не хочуть “признаватися”, або “байдикувати”; пор. літ. “виконувати примітивну, часто брудну, непрестижну роботу”) [6].

Статті розробляються за алфавітом стрижневих компонентів й одночасно за стрижневим принципом: вирази вводяться й тлумачаться на перший іменник, а в разі його відсутності – на слова інших частин мови в такому порядку: прикметник, дієслово, займенник, числівник, прислівник. Фразеологічні одиниці, отже, групуються в окремі гнізда навколо стрижневого слова [6].

Структура статті включає: реєстрову одиницю (вона подається у вихідній формі); елементи граматичної та стилістичної характеристики; словникову дефініцію; за потреби – ілюстративну частину (найчастіше речення); перелік пунктів поширення фразеологічних одиниць; історико-етимологічну довідку. Автори вдаються до порівняно нового прийому пояснення затемнених висловів – дослівної мотивації в інтерпретації інформаторів. Широко застосовується система позначок, які вказують на сферу вживання, хронологію (засіп.), поширення виразу (рідко; про це свідчить і кількість населених пунктів, указаних у статті); стилістичну характеристику (зневажл., лайл. і т. ін.); сферу первісного функціонування (особливо гірн.). На відміну від інших, у цьому словнику часто подаються історико-етимологічні довідки, які можна використати як матеріал для етимологізування ареальних фразеологічних одиниць. Список населених пунктів доповнюється списком найактивніших інформаторів [6].

Зразок розміщення й розробки статей:

БОРЩ (борщі) помішати. Виявити пропажу курки, качки і т. ін. В основі виразу – побутовий факт перевірки борщів у сусідів, яких підозрюють у крадіжці.

Борщ сімнадцятого году, ірон. Несвіжа страва.

Гадити в борщ. Бути невдячним.

І борщ жиром запливе. Дуже довго щось робити.

У борщі вуха мочити. Не хотіти їсти [6].

Мовознавець, доктор філологічних наук, професор, дослідник наддніпрянських говірок В. Чабаненко пропонує свій принцип укладання фразеологічного словника на прикладі своєї праці – “Фразеологічного словника говірок Нижньої Наддніпрянщини” (2001). Словник уміщує близько 3 000 фразеологічних зрощень, едностей, сполучень та “інших фразеологізованих висловів”, зібраних протягом 1952–1998 рр. у Дніпропетровській, Запорізькій і Херсонській областях, і доповнений висловами з фольклорно-етнографічних та діалектологічних записів І. Манжури, Я. Новицького, Д. Яворницького, О. Курило та ін. Реєстр словника становлять насамперед розмовно-просторічні ареальні фразеологізми, як-от: теленькати язиком (базікати), тіки кавкнуть (пропасти, здохнути) та ін. Особливо розгалужені синонімічні ряди на означення понять “товстий” (пояс не сходиться, смальцю за шию налили), “байдикувати” (піти на хутір бабочок ловить, терти шандуру), а також понять “дурний”, “п’яний”, “збожеволіти” тощо. Значну частину реєстру складають рибальські вислови: іти кийлом (іти косяком), цідить воду (безрезультатно рибалити), піймать циганку (нічого не піймати). А фразеологічні одиниці подаються у вихідних формах і включають: 1) реєстрову одиницю; 2) елементи граматичної характеристики (дуже рідко); 3) словникову дефініцію; 4) текстові ілюстрації; 5) місце запису або джерела. Зрідка подається історико-етимологічна довідка [7].

Завершують словник додатки, які включають “Каламбури й нісенітниця”, “Діалогічні каламбури і дотепи”, “Тости” тощо. Фразеологічні звороти наводяться в алфавітному порядку, а це дещо утруднює ко-

ристування словником, якщо зважати на варіантність фразеологізмів і переважно вільний порядок компонентів [7].

Зразок розміщення й розробки статей:

аби лиш кавичка – тільки б для звіту // Що ти думаєш, що йому справді ця книжка треба? Та йому вона аби лиш кавичка. Ото й усе... (Княз.).

або дай, або вирве – про нахабну, дуже настирливу людину, що в своїх домаганнях не гребує ніякими засобами // Хіба ти не знаєш Миколи? То там такий, що або дай, або вирве! Лучче не спорь із ним (Ол.) [7].

Є ще один приклад фразеографічної праці – це словник “Красне слово – як золотий ключ: постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій” (2003) Г. Доброльожі, кандидата філологічних наук, старшого викладача Житомирського педагогічного університету. Він містить 8 тис. порівнянь, переважно двочленної будови (пустий як бочка), однак зустрічаються й одночленні структури (порівняльний сполучник + об’єкт порівняння).

Постійні порівняння розподілені за тематикою між одинадцятьма розділами.

Зразок розміщення й розробки статей:

ледачий, недбалий;

працює як ворон рахує;

як в павутинні та моховинні;

як мавпа над газетою;

як на дощі горить;

як попів наймит.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. На останні десятиріччя минулого століття й початок теперішнього припадає досить велика кількість робіт з української діалектної фразеології. Сьогодні в українській фразеографії існують три приклади укладання фразеологічних словників: за зразками праць Д. Ужченка і В. Ужченка, В. Чабаненка та Г. Доброльожі. Лідерами у цьому плані можна вважати В. Ужченка і Д. Ужченка, які фразеологіз-

ми розташували за алфавітом стрижневих компонентів й одночасно за стрижневим принципом.

Список використаної літератури

1. Мокиєнко В. М. Славянская фразеология как динамическая система / В. М. Мокиєнко // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови : тези доп./ М-во вищ. і серед. спец. освіти УРСР, Ужгород. держ. ун-т, АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Ужгород, 1978. – С. 99–100.
2. Сагаровський А. А. Из фразеології центрально-східноукраїнських говірок / Сагаровський А. А. // Лінгвістика. – 2010. – № 3 (21). Ч. I [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ling/2010_3_1/30.pdf
3. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://0lib.com/zbook/suspil/mova/10/frazeologiya-suchasnoi-ukrainskoi-movi-ujchenko.html>
4. Міняйло Р. В. Активні процеси в ареальній фразеології сходу України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 “Українська мова” / Р. В. Міняйло. – Донецьк, 2001. – 19 с.
5. Ужченко Д. Лексикографічне опрацювання ареальної фразеології: досвід і проблеми / Ужченко Д. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ling/2011_3_1/23.pdf
6. Ужченко В. Фразеологічний словник східно-східноукраїнських і степових говірок Донбасу : 6 019 фразеологізмів / Ужченко В., Ужченко Д. – 5-е вид., перероб. й доп. – Луганськ : Альма-Матер, 2005. – 348 с.
7. Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянини / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : Фірма “Стат і К”, 2001. – 200 с.

Рецензент – доктор педагогічних наук, професор Харківська А. А.

Стаття надійшла до редакції 1.12.2016.

Лисковацкая К. Тенденции развития диалектной фразеологии и фразеографии

В статье рассматриваются этапы становления и развития диалектной фразеологии и фразеографии, анализируются взгляды за-

рубежных и отечественных лингвистов на особенности составления специальных словарей, исследуются принципы построения словарных статей в известных трудах современных языковедов, в частности: Д. Ужченко и В. Ужченко, В. Чабаненко и Г. Добролежи, освещаются проблемы полесских, центральнослобожанских и степных говоров украинского языка.

Ключевые слова: *диалектная фразеология, фразеография, словарная статья, лингвистика, ареальна фраземика, семантика, говор, наречие.*

Liskovatska K. The trends in the development of dialectal phraseology and phraseography

The history of the Ukrainian dialect phraseography initiated in the works by M. Nomis ("Ukrainian sayings, proverbs and so on", 1864), I. Manzhuра ("Tales, proverbs etc. recorded in Katerynoslav and Kharkiv provinces by I. S. Manguray", 1890), I. Franko "Galician-Russian folk sayings", 1901–1910), B. Grinchenko ("Dictionary of the Ukrainian language", 1907–1909). The modern period of development of linguistics is characterized by heightened attention to the problems of phraseology and of dialect phraseography separate arrays of the Ukrainian language. Today in the Ukrainian phraseography are the options for compiling phraseological dictionaries: samples of the works of D. Uzhchenko, V. Uzhchenko, V. Chabanenko the like. The structure of the article in the dictionary D. Uzhchenko and V. Uzhchenko includes a register unit (it is served in its original form); the elements of grammatical and stylistic features; lexical definition; if necessary, the illustrative part (most often sentences); a list of distribution points of phraseological units; historical and etymological reference.

In the registry dictionary includes expressions: 1) which is not captured lexico-phraseography works of literary language; 2) differ from fixed in the regulatory proceedings of the semantic structure or formal features. The articles are developed according to alphabetical order of core components and simultaneously at the core of the issue: expressions are introduced and explained on the first noun, and in case of his absence – other parts of speech in this order: adjective, verb, pronoun, numeral, adverb. Phraseo-

logical units, therefore, are grouped together in separate nests around the stem of the word. The structure of the article includes: a registration unit (it is served in its original form); the elements of grammatical and stylistic features; lexical definition; if necessary, the illustrative part (most often sentences); a list of distribution points of phraseological units; historical and etymological reference. The authors resort to comparing the new reception he explanation of dark sayings – the literal motivation in the interpretation of the informants. Widely used system of marks that indicate the scope of use, the chronology, the spread of expression; stylistic characteristics; the scope of initial operation. Unlike others in this dictionary often serves a historical and etymological reference, which can be used as a material for etymologizing areal phraseological units. The list of settlements is supplemented with a list of the most active informants. In the dictionary entry by Chabanenko phraseological unit serves to output forms and include: 1) the registered one; 2) elements of grammatical features (very rare); 3) dictionary definitions; 4) text illustrations; 5) recording location or source.

Keywords: *dialectal phraseology, phraseography, the record, linguistics, semantics, dialect.*